

Ortaçağda Ararat Bölgesinin En Değerli Ürünü: Kırmız

ALİ İPEK^a

Öz: Ararat bölgesi, dönemin adıyla Ermeniy'e'nin önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Bölge, Doğu-Batı ve Kuzey yönlerden kervan akışına yol vermesi, Artaxat (Artaxata) ve Aruc gibi ticaret merkezleri ve bol miktarda ticarî ürünlerinin başta İslâm dünyası ve Bizans memleketine ihracıyla da, zenginliğini zirveye taşıyordu. Kırmız böceğinden (Kermes/Cochineal) elde edilen kırmızı boya ile boyanan eşya ve giysiler ise, bölgenin en değerli ticarî ürününü oluşturuyordu. Ermeniy'e'nin ilk başkenti de olan Artaxat, Kırmız yetiştiriciliği ile şöhret bulmuş, bununla övünen halk ise, hiçbir yerde böyle bir becerinin bulunmadığını, bunun kendilerine has olduğunu iddia ediyorlardı. Kırmız, bahar günlerinde Ağrı dağının eteklerinde bir tür bitkiler üzerinde görülen bir böcekti. Bol miktarda bulunduğundan bahsedilen Kırmız, bölge halkı tarafından toplanarak, farklı yöntemlerle kendisinden kırmızı boya elde ediliyordu. Solmaması ve devamlı canlı kalması nedeniyle, bununla boyanan yün dokumalar, ipek giysiler, kilimler, yastıklar, yatak çarşafı, kalpaklar âdeta paha biçilmez bir değer kazanıyordu. İslâm dünyası ve Bizans ülkesinde yüksek fiyatlarla alıcı bulan bu ürünler, Ararat bölgesi ve Ermeniy'e'nin tamamında zenginleşmenin ve çok yönlü gelişmelerin önünü açıyordu.

Anahtar Kelimeler: Kur'ân, Kur'ân dili, ifâde, üslûp, nazım.

^a Iğdır Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
ali_ipeko25@mynet.com

Cochineal: The Most Precious Product of Ararat Region in the Middle Ages

ALİ İPEK

Abstract: The Ararat region was constituting a significant part of Armenia. The region was pushing its wealth to the top by means of enabling and giving way to East-West and North caravan flows, by means of its commercial centers such as Artaxat (Artaxata) and Aruc and the exportation of a great deal of commercial products to especially Islamic world and Byzantine. The commodities and clothes tinted with the red color obtained from the Kermes (Cochineal) were the most precious commercial products of this region. As the first capital of Armenia, Artashat found fame by cochineal breeding, while the people of the region proud of this claimed that no such skill can be found anywhere else and this is their genuine skill. Cochineals were a type of insects that was found in the foothills of the Mount Ağrı/Ararat in spring time. Cochineals, which were reported to be abundant, were collected by the people of the region for obtaining a red dye using various methods. As this dye did not fade and always stayed vivid, the wool fabrics, silk clothes, rugs, pillows, sheets and hats dyed with it gained an almost priceless value. These products, which found buyers in the Islamic world and the Byzantium in high prices, paved the way for richness and multi-dimensional developments in the area of Ararat and the entirety of Armenia.

Keywords: Ararat, Armenia, Artaxata, kermes, commerce.

Giriş

Ermeni tarihçileri Ararat'ın kendileri için ilk mesken, siyasî teşekkülleri ve idarecileri için de ilk payitaht olduğunu söylüyorlar.¹ Dönemin Ararat bölgesinin genişçe bir alanı ihtiva ettiği ileri sürülüyor. Bu alan güneydoğuda Siuni, batıda Yukarı Ermeniye, güneyde Tayk memleketi (Çoruh havzası), daha güneyde Turubéran'la sınırlı idi.² Bir diğer değerlendirmeye göre Ararat, batıda Pasinlerden Arpaçayı boylarına, güneyde Aras'tan Turubéran'a, kuzeyde ise Gugark'a kadar uzanan sahayı oluşturuyordu.³

Bölgenin iktisadî yapısı ise en ilgi çeken yönünü oluşturuyordu. Bir kudret harikası olan Ağrı dağı (Ararat) bitmez, tükenmez suları, havası, sahil kısımlarındaki bin bir türlü bitkileri, çiçekleri, insanların günlünü okşuyor, içlerini rahatlatıyordu.⁴ Bölgenin toprağının verimliliği, sularının bolluğu, tarlaları, bağları bahçeleri, dağları, vadileri ve ovaları birer hazine, mümbit ve muhteşem oluşuyla cazibe oluşturuyordu.⁵ Henüz işlenmemiş yeraltı ve üstü madenleri, su ürünleri, her türlü yabancı hayvanları ve bunlardan elde edilen mamuller, insanlara refahı bir hayat sunuyordu. Bölgedeki kıymetli taşlar sanat yollarını açıyor, dokuma sanayii ise insanlara heyecan ve canlılık yaşıyor, kazançlarını katlıyordu.⁶

Ararat bölgesi ticarete de önemli bir konuma sahipti. Bölge, Doğu-Batı ve Kuzey yönlerdeki ticaret akışına aracı oluyor, kervanlara yol veriyordu.⁷ Bu coğrafyada yer alan Ardaşat (Artaxata) ve Aruc gibi

¹ Antuvan Hanci, *Mubtasar Tevâribu'l-Ermen*, Orşilim 1868, s. 20; Morgan, *The History Of The Armanian People*, yay. Gustave Schlumberger, İngiliz. Çev. E. F. Barry, (y.t.y), s. 104; Mervan el-Müdever, *el-Ermen Abre't-Târih*, Dımaşk1980, s. 104.

² Hanci, *Mubtasar*, s. 20. Turubéran, Murat çayı havzası, bk. Hubschmann, H., *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Strazburg 1904, s. 251.

³ Hubschmann, s. 361; Kırzıoğlu, M. Fahrettin, *Kars Taribi I*, İstanbul 1953, s. 216. Gugark, Aras'ın kuzey kısımları. Bk. Morgan, s. 45.

⁴ Bk. Ebü Dülef, Mis'ar b. el- Mühelhil el-Hazreci, *er-Risâle es-Sâniye*, İngilizce çev. ve yayınlayan, V. Minorsky, Kahire 1955, s. 9-10; Pasdermaciyan, Herand, *Tarib-i Ermenistan*, Farsça. Çev. Muhammed Kadî, Tharan 1369, s. 251; Fayiz Necib, *el-Hayat el-İktisadiyye fi Ermîniyye İbâne'l-Fetbîl-İslâmî*, İskenderiye 1988, s. 1-20; Morgan, s. 18.

⁵ Bk. Makdisî, Ebü Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *Absenü't-Tekasım fi Ma'rifeti'l-Ekâlim*, nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1906, s. 373; Pasdermaciyan, s. 251; Morgan, s. 18,45.

⁶ Ebü Dülef, s. 10; Pasdermaciyan, s. 202-203.

⁷ Makdisî, *Absen*, s. 373; Pasdermaciyan, s. 204; Manandian, H. A. *The Trade And Cities*

ticaret merkezleri, başta İslâm dünyası ve Bizans memleketine ihraç edilen ürünleriyle insanların yüzlerini güldürüyor, ekonomiyi zirveye taşıyordu.⁸ Eskiden beri tahıl ambarı olarak bilinen Kol (Göle)'ün ürünleri Bağdat'a ihraç ediliyordu.⁹ Kırmızı böceğinden (Cochineal) elde edilen kırmızı boya ile boyanan eşya ve giysiler ise bölgenin en değerli ürününü oluşturuyordu.¹⁰

Bu arada bölgenin kalabalık bir nüfusu barındırdığı da, kayıtlara yansıyan bilgiler arasında görülüyor.¹¹ Bazı İslâm coğrafyacıları, Kur'an'da adı geçen "Ashâbu'r-Ress"¹²in, Aras halkları olduğunu, bunların kendilerine gönderilen peygambere inanmadıkları için ceza olarak büyük ve küçük Ağrı dağlarının (el-Hâris ve'l-Huveyris) altında kaldıklarını kaydediyorlar.¹³

Bölgenin bu konumu ve durumu öteden beri toplumların, büyük-küçük devletlerin dikkatlerinden kaçmıyor, burayı elde etmenin ihtiras ve iştihalarını kabartıyordu. İlk adım Van (Tuşpa) merkezli Urartular tarafından atıldı. Kral Manua (M.Ö. 810-786) Ararat bölgesini almak suretiyle Aras havzasına açıldı.¹⁴ Müteakiben İran devletleri Medler, Persler, Partlar ve Sâsânîler bölgeye hâkim olma mücadelesinden geri durmadılar. Selefoslar, Romalılar ve Bizanslılar da Ararat'ı gündemlerinden çıkarmamışlardı.¹⁵ Bu saha Hz. Ömer döneminden itibaren de (13-23/634-644) İslâm milleti ile tanışır oldu.¹⁶

of Armenia in Relation to Ancient World Trade, ed. N. G. Garsoian, Lisbon 1965, s. 83,87; İskender, *el-Hayat*, s. 8.

⁸ Bk. Manandian, *The Trade*, s. 50-52,79, 91-92; Pasdermacıyan, s. 204.

⁹ Bk. İskender, *el-Hayat*, s. 18; Kırzioğlu, *Kars*, s. 301.

¹⁰ İbnü'l-Fakih, Ebü Bekr Ahmed b. Muhammed el-Hemedâni, *Kitâbu'l-Buldân*, nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill 1885, s. 297; İskender, *el-Hayat*, s. 60.

¹¹ Kazivinî, Zekerıyya b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, Beyrut 1969, s. 495.

¹² el-Furkân, 38.

¹³ Makdisî, *Absen*, s.373; Kazivinî, *Âsâr*, s. 495.

¹⁴ Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu, Aras yay. İstanbul 2005, s. 52; Oktay Belli, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982, C. I, 156; Altan Çilingiroğlu, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Ege Üniversitesi yay., İzmir 1984, s. 16-17; Afif, Erzen, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK, Ankara 1992, s. 28-29; Kırzioğlu, *Kars*, s. 62.

¹⁵ Manandian, *The Trade*, s. 29-37; Grousset, s. 211; Morgan, s. 35.

¹⁶ Bk. Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûbu'l-Buldân*, nşr. A. Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut, 1987, s. 28 ; Manandian, H.A. "Les Invasions Arabes En Armenia", *Byzantion, XVIII (1948)*, Vaduz 1964, s.163-195, s. 188; Astarcıyan, K. L. *Târibu'l-*

Ardaşat ve Kırmız Üretimi

Ardaşat, Ararat bölgesinin en önemli merkezlerinden biri.¹⁷ Ermeniye'nin ilk idare merkezi, başkenti olan bu şehir, Ermeni krallığının kurucusu Artaksias/Ardaşes (M.Ö. 189-160) adına kurulmuş.¹⁸ Bugünkü Erivan'ın güneyinde ve Aras'ın sol yakasında kurulan Ardaşat'ın yerinin, Romalılar'a karşı giriştiği savaşta yenilgiye uğrayarak Ermeniye'ye kaçan Kartacalı ünlü komutan Hannibal (Annibal) tarafından seçildiğinin bilgisine yer veriliyor.¹⁹ Hannibal'ın bu yaklaşımı Artaksias'ın hoşuna gitmiş ve bundan memnuniyet duyarak, şehrin inşasını başlatmıştı.²⁰

Ermeniye'nin kalbi olarak değerlendirilen Ardaşat, Stratejik de bir konuma sahipti. Aras ovasının girişinde, nehrin bir dirseğinin meydana getirdiği bir çeşit yarımada görünümünde bulunuyordu. Şehrin surları üç taraftan nehrele kuşatılmış, dördüncü tarafı ise bir duvarla kapatılmıştı.²¹ Güzelliği ve görkemli oluşuyla da dikkat çeken bu şehir, Helenler ve Romalıların en çok hoşlandıkları, eğlendikleri, heyecanlarını sergiledikleri merkezlerden biriydi. İlerleyen zamanda bile Ardaşat sarayında Grek şiiirlerinin seslendirilmesi bunun bir yansımasıydı.²²

Ararat bölgesinin gözdesi ve Ermeniye'nin en eski başkenti olan Ardaşat siyasî, askerî ve dinî merkezliğinin yanı sıra, ekonomideki konumuyla da öne çıkıyor, Artaksias'ın (Ardaşes) hazineleri de burada

Ümmet-i'l-Ermeniyye, Musul 1951, s. 162.

¹⁷ Hubschmann, 408; Morgan, s. 45

¹⁸ Manandian, *The Trade*, s. 44; Grousset, s. 78, 93; İskender, *el-Hayat*, s. 42; Mervan, *el-Ermen Abre't-Târib*, s. 147-148. Kırzioğlu, Ardaşat'ı "Sürmelü" olarak gösteriyor, bk. M. Fahrettin Kırzioğlu, "Dede-Korkut Oğuznâmeleri Coğnafyası ve Düşünceler", *I. Milli Türkoloji Kongresi (6-7 Şubat 1978) Tebliğler*, İstanbul 1980 (ayrı basım). s. 295. Ayrıca bk. Moses Von Chorene, *Geschichte Gross Armeniens*, Ermenice'den Almanca'ya çev. M. Luer, Regensburg 1869, s. 108-109.

¹⁹ Bk. Strabo, s. 325; Hubschmann, s. 45; Grousset, s. 80; Morgan, s. 42; Mervan, *el-Ermen Abre't-Târib*, s. 147, 517; Halil Demircioğlu, *Roma Taribi I*, TTK. Ankara 1998, s. 261; Kırzioğlu Kars, s. 118.

²⁰ Mervan, *el-Ermen Abre't-Târib*, s.147, 517; Manandian, *The Trade*, s. 45. Bununla beraber böyle bir kaydın masal türü bir rivayet olduğunu söyleyenler de yok değil. Bk. Manandian, *The Trade*, s. 45. Ardeşes ve Arşaklarla ilgili geniş bilgi için bk. Jean Catholikos VI, *Histoire D'Arménie*, Fransızca. Çev. M.J. Saint-Martin, Paris 1841, s. 18-35.

²¹ Bk. Strabo, s. 325; Grousset, s. 80, 196; Manandian, *The Trade*, s. 45.

²² Bk. Strabo, s. 325; Manandian, *The Trade*, s. 44; Grousset, s. 99.

saklanıyordu.²³ Önemli bir gelir kaynağı olan ticaret, bu şehrin ve dolayısıyla bölge ekonomisinin ağırlıklı kısmını oluşturuyordu. Bu şehir erken dönemlerden itibaren Kuzey İran, Ortadoğu ve Karadeniz arasındaki transit ticaret akışına yol veriyordu.²⁴

Milletlerarası ticaret yollarının anahtarı konumunda bulunması nedeniyle hızlı bir şekilde büyüyen, gelişen ve zenginleşen Ardaşat, Media'nın öne çıkan ticaret merkezleriyle rekabet eder bir duruma gelmişti.²⁵ Bu bakımdan Ardaşat, bazı tarihçiler tarafından "Ermeniye Kartaca'sı" olarak değerlendiriliyordu.²⁶ Bu çerçevede Uzakdoğu, Ortadoğu, Kuzey ve Batı kervanları Ararat'ın önemli bir ticaret merkezi durumuna gelmiş olan bu şehirde konaklıyor ve buradan yollarına devam ediyorlardı.²⁷

Ardaşat, Trans Kafkasya'nın da büyük ve zengin bir şehriydi.²⁸ Ortaçağda sayılır ticaret merkezleri Hemedan ve Gence'den geçen transit ana kervan yolu, Media'yı dolaşarak bu şehre varıyordu. Kuzey İran üzerinden Ardaşat'a getirilen Çin ipeği, buradan Bizans memleketine ulaştırılıyordu.²⁹ Hindistan ve Orta Asya'nın ticaret malları da yine Ardaşat aracılığıyla Bizans ülkesine götürülüyordu.³⁰ Yakındoğu'nun ticaret malları, eskiçağlardan beri Ardaşat yoluyla, Aras'ın kaynağına doğru ilerleyerek, Küçük Asya'ya ulaştırılıyordu.³¹

Ermeniye'nin en pahalı ticaret malları olan yün dokumalar, giysiler, kilimler, yastıklar, kalpaklar ve diğer ürünler başkent Ardaşat için de söz konusuydu.³² Ancak bu şehir daha çok en değerli ticarî bir ürün olan Kırmız yetiştirmekle meşhur olmuştu.³³ Nitekim bu şehir, İslâmî

²³ Manandian, *The Trade*, s. 44; Kırzıoğlu *Kars*, s. 118.

²⁴ Manandian, *The Trade*, s. 76-77, 79.

²⁵ Bk. Aynı eser, s. 44-46.

²⁶ Aynı eser, s. 46.

²⁷ Heyd, W., *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, Ankara 2000, s. 6-7; Manandian, *The Trade*, s. 46.

²⁸ Manandian, *The Trade*, s. 52.

²⁹ Heyd, *Yakın-Doğu*, s. 57.

³⁰ Aynı eser, s. 9. Ermeniye-Hindistan ticarî ilişkileriyle ilgili ayrıca bk. Pasdermaciyan, s. 203-204.

³¹ Heyd, s. 6.

³² Bu ürünlerle ilgili bk. İstahrî, s. 111; İbn Havkal, s. 297; İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, s. 297; Pasdermaciyan, s. 201-204; İskender, *el-Hayat*, s. 68.

³³ İskender, *el-Hayat*, s. 42-43.

fetihleri konu alan kaynaklarda “= قرية القرمز Karyetü'l-Kırmız” olarak kaydediliyor.³⁴ Bu ifade, aynı zamanda Ardaşat'ın bölgede daha sonra kurulan Dvin ve Ani gibi merkezlerin karşısında önemini kaybettiği ve artık bir köy görünümüne gelmiş olduğunu gösteriyor.

Kırmız, bilhassa Ağrı dağının etekleri ve düzlüklerinde bahar aylarında bir tür bitkiler üzerinde bolca görülen bir böcek.³⁵ Azerbaycan yöresinde ise bu böceğin pelit ağaçları üzerinde çoklu bir şekilde bulunduğu belirtiliyor.³⁶ İçi ve dışıyla kırmızı renkte bulunması nedeniyle Kırmız denen bu böcek ile ilgili bilgileri daha çok İslâm coğrafyacılarının eserlerinde görüyoruz.

İstahrî (X. Asır), bu konuda belki ilk öne çıkanlardan biri. Erdebil'in Ermeniyeye usulü işlenmiş ticaret mallarını sayarak, “Onların Kırmız adında bir boyaları var. Yünden elde edilen mamulleri onunla boyarlar. Bana gelen bilgilere göre O, ipek böceği gibi kendini dokuyan bir böcekmiş”³⁷ bilgisine yer veriyor.

Tiflis'e kadar olan seyahatiyle, Ermeniyeye'yi çok iyi tanıyan Nusaybinli İbn Havkal da (367/977 yazılışı), Dvin kalesinin Ermeniyeye usulü Kırmızla boyalı ihracat mallarını sıralarken, bu boyanın neden elde edildiği ile ilgili de bilgi veriyor. “ O, kırmızı bir boyadır. Onunla Koyun ve Keçi yünlerinden mamul dokumalar boyanır. Bunun aslı Kırmız'dandır. İpek böceği nasıl kendini dokuyarak kozalasını çıkarır, Kırmız da kendini işleyen, dokuyan bir böcektir” diyor.³⁸

Arran, Azerbaycan ve Ermeniyeye'yi “İklîmü'r-Rihâb” olarak adlandıran Makdisî (öl. X. Asrın sonları), bölge hasletinin, öne çıkan vasfının Kırmız olduğunu, ancak bunun özelliklerini anlatmanın zor olduğunu, bunun anlatılamayacak kadar ilginç olduğunu kaydediyor.³⁹

Bölge halkının becerilerine dikkat çeken İbnü'l-Fakîh (290/903 yazılışı) ise, onların sahip oldukları ve kendisiyle övündükleri zengin-

³⁴ Bk. Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûbu'l-Buldân*, nşr. A. Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut, 1987, s. 281; Yakut, *Mu'cem*, I, 146.

³⁵ İbnü'l-Fakîh, *Buldân*, s. 297; İskender, *el-Hayat*, s. 13,42.

³⁶ Strange, G.L. *Buldânu'l-Hilâfet eş- Şarkıyye*, Arapçaya çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd, Bağdat 1954, s. 218.

³⁷ *el-Mesâlik*, s. 110.

³⁸ *Sûretü'l-Arz*, s. 294.

³⁹ *Absen*, s. 373.

liklerinden birinin de “Kırmız” olduğuna yer veriyor ve “Bizim, hiç kimse ile ortaklaşmadığımız, kendimize has bir Kırmız’ımız var. O, kırmızı renkte bir böcektir. Bahar günlerinde çıkar, toplanır (kurutulur), sonra kaynatılır ve yünler bununla boyanır” sözlerini aktarıyor.⁴⁰ Makdisî, bunlardan farklı olarak, Kırmız’ın toprakta görülen, yerde yaşayan bir böcek olduğunu söylüyor.⁴¹

Bu kayıtlar ve bilgilere göre, bahar günlerinde Ağrı dağının düzlüklerindeki bir tür bitkiler üzerinde bol miktarda görülen Kırmız, Ararat bölgesinin en değerli ürünüydü. Bölge halkı bununla övünüyor, o günün dünyasının hiçbir yer ve toplumunda böyle bir ürün ve yetiştiriciliğinin bulunmadığını, bunun kendilerine has olduğunu iddia ediyorlardı.⁴² Ermeniyе’nin eski başkenti Ardaşat ise, Kırmız yetiştiriciliğinin ana merkezi olmuş ve bununla tanınmıştı.⁴³ Kırmız üretiminin daha sonraları başta Dvin olmak üzere, Ermeniyе’nin diğer merkezleri ile Azerbaycan yöresine de yayıldığı ve önemli bir gelir kaynağı durumuna gelmiş olduğu anlaşılıyor.⁴⁴

Ortaçağda Ardaşat merkezli Ermeniyе ve ilerleyen zamanda yakın komşularında değerli bir mamul olan Kırmızı boyanın Kırmız’dan nasıl elde edildiği de, kaynaklara yansıyan bilgiler arasında bulunuyor. Bahar günlerinde Ağrı dağının eteklerinde görülen bir tür bitkiler üzerinden toplanan Kırmız, muhtemelen kurutulduktan sonra, kaynatılıyor ve bunun sonucunda o günün dünyasında oldukça makbul sayılan kırmızı boya elde edilmiş oluyordu. Dolayısıyla bununla boyanan eşya, âdetâ paha biçilmez bir değer kazanıyordu.⁴⁵

Bir başka kayıttâ ise, bahar günlerinde Kırmız böceğini devşirmek için çıkan kadınlar, yanlarında bulundurdıkları tütsü (ateşsiz duman) ile⁴⁶ bunları toplayarak fırına attıklarına yer veriliyor,⁴⁷ bu işlem sonunda kırmızı boyanın elde edilmiş olduğu anlaşılıyor.

⁴⁰ *Buldân*, s. 297.

⁴¹ Ahsen, s. 381.

⁴² Bk. Makdisî, *Ahsen*, s. 373; İbnü’l-Fakîh, *Buldân*, s. 297; İskender, *el-Hayat*, s. 13, 42.

⁴³ Bk. Belâzürî, *Fütûh*, s.281; İskender, *el-Hayat*, s. 43.

⁴⁴ İbn Havkal, s. 294; Strange, s. 218.

⁴⁵ İbnü’l-Fakîh, *Buldân*, s. 297; Strange, s. 219; İskender, *el-Hayat*, s. 42.

⁴⁶ Peteklerden eski usul tütsü ile bal çıkarmak gibi.

⁴⁷ Makdisî, *Ahsen*, s. 381.

Arart'ın da içinde bulunduğu Ermeniye'nin öne çıkan ihracat malları Keçi yününden mamul Mer'azî (مرعزی) denilen eşya, yün dokumalar, ipek giysiler (الحرير القرمزی), halılar, kilimler, yastıklar, yatak çarşaf-ları ve kalpaklar Kırmız'dan elde edilen ve devamlı canlı kalan, solmayan kırmızı boya ile boyanıyorlardı.⁴⁸ Böylece de bu eşyalar yüksek bir değer kazanmış oluyordu.⁴⁹ Bu bakımdan İbn Havkal, dünyanın hiçbir yerinde Kırmız'la boyalı Ermeniye mamullerinin bir benzerinin bulunmadığını kaydediyor.⁵⁰

Dönemin lüks eşyası sayılan bu ürünler Trabzon üzerinden İstanbul'a, Van, Bitlis, Musul yahut Dvin, Nahcivan ve Tebriz yoluyla da Bağdat'a ihraç ediliyordu.⁵¹ İbn Havkal, bu malların Bizans ülkesinde bolca bulduklarını söylüyor.⁵² Bunlar daha çok zenginler tarafından aranıyor ve büyük bir beğeniyle alınıyordu. Bunun yanında İslâm dünyası ve Bizans ülkesinde rağbet gören Ermeniye'nin Kırmız'la boyalı giysileri, kilimleri, ince dokumalı ipekleri Halifeler, İmparatorlar, devlet ricalleri, emirler ve ileri derecedeki memurlar tarafından büyük bir talep ve yüksek fiyatlarla satın alınıyorlardı.⁵³

Ardaşat merkezli Kırmız üretimi ve bundan elde edilen kırmızı boyanın ticaret mallarına kazandırdığı bu canlılık, bölgenin çok yönlü kalkınması, gelişmesinin önün açıyordu. Ermeniye şehirleri mamur hâle geliyor, mabetlerle süsleniyor, insanlar zenginleşiyor, altın ve gümüş paralar kullanılıyor, refahı bir hayat sürdürülüyordu.⁵⁴

Sonuç

Ararat bölgesi Ortaçağ Ermeniye'sinin en önemli bir bölümünü oluşturuyordu. Bu coğrafya sularının bolluğu, toprağının verimliliği, ormanları, ovaları, madenleri, dünyaca meşhur Ağrı ve Alagöz dağlarıyla dikkat çekiyor, ilk dönemlerden itibaren küçük-büyük devletlerin hâkimiyet kurmalarının önünü açıyordu.

⁴⁸ Bk. İbn Havkal, s. 294; İbnü'l-Fakîh, s. 297; Strange, s. 219.

⁴⁹ Bk. Pasdermaciyan, s. 203; İskender, *el-Hayat*, s. 42, 44, 60.

⁵⁰ *Sûretü'l-Arz*, s. 294.

⁵¹ İbn Havkal, s. 294; Pasdermaciyan, s. 203.

⁵² *Sûretü'l-Arz*, s. 294.

⁵³ Pasdermaciyan, s. 203; İskender, *el-Hayat*, s. 41, 45, 60.

⁵⁴ Bk. İbn Havkal, s. 294; Pasdermaciyan, s. 203; Manandian, *The Trade*, s. 139; Strange, s. 218-19; İskender, *el-Hayat*, s. 39, 65-68.

Zengin bir gelir kaynağına sahip olan bölge ekonomisinde ticaretin de ağırlıklı bir yeri vardı. Ermeniye'nin ilk başkenti Ardaşat, Doğu-Batı ve Kuzey kervanlarına yol vermenin yanı sıra, önemli de bir ticaret merkeziydi. Bu kent, bölge ticaretinin en değerli ürünü sayılan Kırmızı böceği yetiştiriciliği ile de meşhur olmuştu. Bölge halkı bununla övünüyor, dünyanın hiçbir yerinde böyle bir üretimin bulunmadığını, bu işte kendilerine benzer bir toplumun da olmadığını iddia ediyorlardı.

Kırmızı, bahar günlerinde Ağrı dağının eteklerinde bir tür bitkiler üzerinde görülen bir böcekti. Bol miktarda bulunduğundan bahsedilen Kırmızı, bölge halkı tarafından toplanarak, farklı yöntemlerle kendisinden o günün dünyasında üstün tutulan kırmızı boya elde ediliyordu. Bununla boyanın Ermeniye'nin ticaret malları hem İslâm dünyası ve hem de Bizans ülkesinde lüks eşya olarak rağbet görüyordu. Daha çok Zenginler, devlet ricalleri, emirler, üst düzey memurlar tarafından yüksek fiyatlarla alıcı bulan bu ürünler, Ararat bölgesi ve Ermeniye'nin tamamında şehirlerin gelişmesi, görkemli mabetlerin, binaların kurulmasını sağlıyor, zenginleşen insanların bolluk içinde bir hayat sürmelerinin önünü açıyordu.

Kaynaklar

Antuvan Hanci, *Muhtasar Tevâribu'l-Ermen*, Orşilim 1868.

Astarcıyan, K. L. *Târîbu'l-Ümmeti'l-Ermeniyye*, Musul 1951.

Belâzurî, Ahmed b. Yahya, *Fütûbu'l-Buldân*, nşr. A. Enis et-Tabba'-Ö. Enis et-Tabba', Beyrut, 1987.

Belli, Oktay, "Urartular", *Anadolu Uygarlıkları Ansiklopedisi*, Görsel Yay. İstanbul 1982.

Çilingiroğlu, Altan, *Urartu ve Kuzey Suriye Siyasal ve Kültürel İlişkiler*, Ege Üniversitesi yay., İzmir 1984.

Demircioğlu, Halil, *Roma Taribi I*, TTK, Ankara 1998.

Ebû Dülef, Mis'ar b. el- Mühelhil el-Hazrecî, *er-Risâle es-Sâniye*, İngilizce çev. ve yayınlayan, V. Minorsky, Kahire 1955.

Erzen, Afif, *Doğu Anadolu ve Urartular*, TTK, Ankara 1992.

Grousset, René, *Başlangıcından 1071'e Ermenilerin Tarihi*, çev. Sosi Dolanoğlu,

- Aras yay. İstanbul 2005.
- Heyd, W, *Yakın-Doğu Ticaret Tarihi*, çev. Enver Ziya Karal, TTK, Ankara 2000.
- Hubschmann, H., *Die Altarmenischen Ortsnamen*, Strazburg 1904.
- İbn havkal, Ebû'l-Kasım en-Nusaybî, *Kitâbu Sureti'l-Arz*, Beyrut (t.y.).
- İbnü'l-Fakih, Ebû BekrAhmed b. Muhammed el-Hemedânî, *Kitâbu'l- Buldân*, nşr. M. J. De Goeje, E. J. Brill 1885.
- İskender, Fayız Necib, *el-Hayat el-İktisadiyye fî Ermîniyye İbâne'l-Fetbi'l-İslâmî*, İskenderiye 1988.
- Jean Catholikos VI, *Histoire D'Arménie*, Fransızca. Çev. M.J. Saint-Martin, Paris 1841.
- Kazivini, Zekeriyya b. Muhammed, *Âsâru'l-Bilâd ve Abbâru'l-İbâd*, Beyrut 1969.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, *Kars Tarihi I*, İstanbul 1953.
- Kırzioğlu, M. Fahrettin, "Dede-Korkut Oğuznâmeleri Coğnafyası ve Düşünceler", *I. Milli Türkoloji Kongresi (6-7 Şubat 1978) Tebliğler*, İstanbul 1980 (ayrı basım), s. 269-317.
- Makdisî, Ebû Abdullah Muhammed b. Ebî Bekir, *Absenü't-Tekasım fî Marîfeti'l-Ekâlim*, nşr. M.J. De Goeje, Leiden 1906.
- Manandian, H.A. "Les Invasions Arabes En Ermenia", *Byzantion, XVIII (1948)*, Vaduz 1964, s.163-195.
- Manandian, H. A. *The Trade And Cities of Armenia in Relation to Ancient World Trade*, ed. N. G. Garsoian, Lisbon 1965.
- Mervan el-Müdever, *el-Ermen Abre't-Târib*, Dımaşk1980
- Morgan, *The History Of The Armanian People*, yay. Gustave Scumberger, İngiliz. Çev. E. F. Barry, (y.t.y).
- Moses Von Chorene, *Geschichte Gross-Armeniens*, Ermenice'de Almanca'ya çev. M. Lauer, Regensbur 1869.
- Pasdermacıyan, Herand, *Tarib-i Ermenistan*, Farsça. Çev. Muhammed Kadî, Tharan 1369.
- Strange, G.L. *Buldânu'l-Hilâfet eş- Şarkıyye*, Arapçaya çev. Beşir Fransis-Gorgis Avvâd, Bağdat 1954.

Tanyu, Hikmet, “Ağrı Dağı”, İA.

Yakut el-Hamevî, Şihabuddin Ebû Abdullah, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut 1955.